

II

RÆÐA GUÐRÚNAR NORDAL

1.

HVERNIG urðu Íslendingasögurnar til? Þetta er hin erfiða, óleysanlega og heillandi rannsóknarspurning sem Gísli Sigurðsson glímir við í doktorsritgerð sinni. Hún sýnir svo ekki verður um villst, að hann hika ekki við að ráðast á garðinn þar sem hann er hæstur í fræðunum. Af þeim sökum er ritgerðin einkar kærkomin og gefur okkur tilefni til að ræða grundvallaratriði sem varða heimildagildi, uppruna og eðli Íslendingasagna.

Fræðimenn hafa lengi deilt um uppruna Íslendingasagna. Flestir eru samála um að munnleg hefð hafi verið sterk í landinu á ritunartíma sagnanna, en vandinn hefur falist í því hvernig ber að meðhöndla hana þegar raddir fortíðarinnar hafa þagnað og ritin standa ein eftir. Á síðari hluta 20. aldar varð bylting í rannsóknum á munnlegum samfélögum, eins og Gísli rekur í doktorsritgerðinni, og hefur sú bylting átt vandratað inn í almenna umfjöllun og yfirlitsrit um Íslendingasögur. Rannsóknir ýmissa fræðimanna, t.a.m. Theodore Anderssons, Lars Lönnroths, Óskars Halldórssonar og Carol Clover, hafa þó á síðustu fjörutíu árum breytt hugmyndum okkar um samsetningu og frásagnaraðferð sagnanna í ljósi munnlegrar hefðar, og þau, eins og margir aðrir fræðimenn, tekið mið af nýjum rannsóknum á munnlegum samfélögum. Gísli Sigurðsson hefur verið kunnur af skrifum sínum um þetta efni síðasta áratuginn eða svo, og því er það fagnaðarefni að hann hafi dregið niðurstöður sínar saman í eina heilsteypa rannsókn. Fyrir andmælanda er verkefnið sérstaklega skemmtilegt, því við getum deilt endalaust um viðfangsefnið, þar sem óyggjandi niðurstaða fæst líklega aldrei.

Gísli tekur óvænta og spennandi stefnu í athugunum sínum. Sjónarhorn hans á sögurnar er ættað úr vettvangsrannsóknum á munnlegum samfélögum, úr ranni þjóðfræða og mannfræða, og er nýstárlegt í rannsóknum á íslenskum fornsögum. Hann einblínir á efnivið sagnanna, atburði og persónur, fremur en listræna samsetningu. Ein mikilvægasta ábending Gísla er að 'upprunavandinn' (46)¹ — þ.e. hvernig sögurnar urðu til — skipti máli fyrir list sagnanna, því að munnlega hefðin hafi mótað efnistöð höfundanna; en Gísli gerir

¹ Vísað er til blaðsíðutals innan sviga á eftir tilvísunum í doktorsritgerðina.

ráð fyrir listrænum höfundum sem setti sögurnar saman. Sögurnar hafi verið samdar á meðan hefðin var lifandi, þegar menn þekktu frásagnir af persónum og atburðum, og þess vegna lifðu persónur ekki aðeins í einni tiltekinni sögu, heldur skírskotaði sagan til allrar hefðarinnar. Þessi aðferðarfræði er víða mjög sannfærandi í ritgerðinni, þó að deila megum um ýmsar útfærslur á henni. Hins vegar er athugun Gísla ekki *fagurfræðileg*, hún glímir ekki við *frásagnaraðferðina* sjálfa, heldur verðum við margs vísari um gagnagrunninn sem sögurnar hvíla á.

Sá hluti bókarinnar sem ég tek fyrst til umfjöllunar fjallar reyndar ekki um Íslendingasögur, heldur geymir hann tilraun til að rannsaka hefðina sjálfa, og að hve miklu leyti munnleg þekking var mikilvæg í menningu og stjórnsýslu á Íslandi á 12. og 13. öld. Síðan ræði ég stuttlega fjórða og síðasta hluta bókarinnar þar sem til umræðu eru þrjár Íslendingasögur, *Finnboga saga*, *Vatnsdæla*, og *Hænsna-Þóris saga*, og vík loks að meginniðurstöðu verksins. Allra fyrst ber mér þó að axla hvítleiðustu skyldu andmælandans og fjalla nokkuð um frágang, heimildanotkun, textafræðileg atriði og vinnubrögð. Og mun ég verða stuttur.

2.

Doktorsritgerðin er vönduð og frágangur víðast með miklum ágætum. Sjaldan er hægt að komast hjá einhverjum villum í bókaútgáfu, og læt ég Gísla fá lista yfir þá hnökra sem ég fann í bókinni, sérstaklega í frágangi Heimildaskrár. Í Heimildaskrá gætir ósamræmis hvernig vitnað er til sömu bóka eða tímarita á fleiri en einum stað, og hvernig gengið er frá færslum. Sem dæmi má taka að tímaritið *Arkiv för nordisk filologi* birtist með a.m.k. þrenns konar hætti í Heimildaskránni, skrifað fullum fetum, stytta sem *Arkiv*, eða með hinni al-kunnu styttingu *ANF*.² Hér hefði vitaskuld þurft að samræma. Lista yfir styttingar vantar í bókina, sem er bagalegt, þar sem Gísli notar þær víða.³ Það er sjálfsgöð regla að taka þær saman, lesanda til hægðarauka. Einnig vantar nafnaskrá, sem mér sýnist brjóta í bága við útgáfuhefð Árnastofnunar. Auk þess hefði verið hægðarauki af skrá yfir allar þær fjölmörgu töflur og

² Vísar ýmist til ANF (Andersson 1966, Harris 1976), Arkiv (Heller 1963) og Arkiv för nordisk filologi (Clover 1986).

³ Til dæmis í listunum yfir kvæðadæmi Ólafs í Þriðju málfræðiritgerðinni (110–13), þar sem er vitnað orðalaust í náungann FJ (sem er svo ekki skýrt fyrir en á bls. 115).

skýringartexta sem eru í bókinni. Þær eru ekki alltaf auðkenndar nógu greinilega (t.d. 260), jafnvel þó að letur sé ávallt smækkað, og hefði verið betra að númera þær eða afmarka með einhverju móti frá megintextanum. Það er sjálfsgöð krafa að slíkar skrár fylgi fræðiverkum, enda verða þau aðgengilegri fyrir vikið.

Gísli vitnar í margskonar útgáfur í bókinni, og gerir hann grein fyrir verklagi sínu á bls. 53. Hann vitnar jafnan í lesútgáfur Svarts og hvítu með nútímastafsetningu, þar sem þeirra nýtur við, en þar sem hann hafi stuðst við nafnaskrár og upplýsingar í *Íslenzkum fornritum* í kaflanum um Austfirðingasögur, hafi verið eðlilegt að vitna til textanna þar eftir þeim útgáfum. Jafnvel þó að hér sé allrar sanngirmi gætt, er stílbrot að fara þannig úr einu málstigi í annað. Á nokkrum stöðum er vitnað til stafréttra útgáfna (t.d. 58, 70, 139), jafnvel þó að textafræðileg efni séu ekki til umfjöllunar. Þessar tilvísanir stinga í stúf við meginmálið og gefa til kynna ‘sérstök textavandræði’ (eins og Gísli orðar það) hér fremur en annars staðar. En það á ekki við í þessum tilvikum. Ég spyr því hvort ekki hefði verið rétt að samræma allar tilvitnanir til sama málstigs, nútíma máls eða samræmdrar stafsetningar?

Gísli gerir yfirleitt þrýðilega grein fyrir varðveislu þeirra texta sem hann fjallar rækilega um, s.s. Vínlandssagna og Austfirðingasagna, en umræðan er dreifð í köflunum, og því hefði verið nauðsynlegt, að mínu mati, að rökræða hvernig nota beri handritin sem heimildir í ljósi sjónarhorns Gísla á hina munnlegu hefð. Einmitt hér stöndum við á mótum munnlegrar og ritaðrar menningar, og handritið sjálft — ekki aðeins textinn eins og hann er varðveittur þar — er glugginn inn í þennan horfna heim. Gísli ræðir handritin eins og þau hefðu orðið til á sama tíma, sérstaklega í kaflanum um Austfirðingasögur, og endurspegli alltaf sömu munnlegu hefð.⁴ En var sú hefð ekki breytileg á ólíkum tímum? Varðveisla Austfirðingasagna í handritum, aldur handritanna, og þar með sagnanna, og textabreytingar, hljóta að skipta einhverju máli fyrir túlkun okkar á þessum sögum í ljósi munnlegrar hefðar. Því kemur á óvart að hann hnykki á því á síðustu blaðsíðum ritgerðarinnar, að aldur sagnanna skipti ekki máli. Hvert handrit er að mati Gísla ávitt um hina munnlegu hefð, en hvað með sautjándu aldar handrit Vopnfirðinga sögu? Erum við þar ekki komin langt frá hinni munnlegu hefð, jafnvel þó að skrifarar þessara handrita séu að skrifa upp gömul handrit? Hver var hin munnlega hefð á þeim tíma? Eða í tilviki Fljótsdælu, sem var rituð síðar en hinar sögurnar? Umræða

⁴ Umræðan um handrit Austfirðingasagna er aftarlega í kaflanum (159, 173, 174–5), en ekki er gert mikið úr textasamanburði þar.

um þetta vandamál varðar grundvöll ritgerðarinnar, og hefði mátt vera ítarlegri og hnitmiðaðri.

3.

Ég mun nýta mestan hluta tíma míns til að fjalla um annan hluta bókarinnar sem kallast *Munnleg hefð á 12. og 13. öld*, og skiptist hann í tvo meginkafla, auk niðurstöðukafla: *Bók í stað lögsögumanns. Valdabarátta kirkju og veraldlegra höfðingja?* og *Ólafur Þórðarson og munnleg kvæðahefð á Vesturlandi um miðja 13. öld. Vitnisburður kvæðadæmanna í Þriðju málfræðiritgerðinni*. Í þessum hluta bókarinnar beitir Gísli svokallaðri *samanburðaraðferð*, sem felst í því að nýta aðferðir vettvangsrannsókna á munnlegum samfélögum til að bregða ljósi á íslenskt miðaldasamfélag. Hann vinnur hér sem mannfræðingur á akri miðaldafræðanna og uppsker stundum ríkulega. Athuganir Gísla eru jafnan mjög ítarlegar og nákvæmar, hann leggur fram öll gögn málsins á skýran og gagnsæjan hátt, og gefur þess vegna lesandanum tækifæri til þess að fara aðrar túlkunarleiðir en hann velur sjálfur. Þetta er mikill kostur á fræðiriti. Hann skoðar sönnunargögnin út frá þekkingu á eðli munnlegra samfélaga, en ég mun velta upp þeim möguleika hvort hann sé stundum að sniðganga hið ritaða sjónarhorn, jafnvel þegar það liggur í augum uppi. Það eru í það minnsta tvær hliðar á þessu máli eins og á öðrum, vandinn er að leyfa báðum að njóta sín.

Lögsögumannsembættið var eftirsóknarvert í samfélagi 11. og 12. aldar, og aðferð Gísla felst í að athuga ummæli um lögsögumennina í síðari ritum, hvernig þeir voru kynntir og ættfærðir, til þess að komast nær valdabaráttu lærðra og leikra, þegar hin nýja rittækni var að ryðja sér til rúms. Staða lögsögumannsins hafði grundvallast á munnlegri þekkingu hans á lögunum, en vandinn felst í að ákvarða hvenær fótunum var kippt undan honum með tilkomu hins ritaða lagatexta. Margar áhugaverðar spurningar vakna við lestur þessa kafla, en ég mun einskorða mig einkum við eftirtalin atriði:

eðli ritmenningarinnar á 12. öld;
heimildargildi ættartalna;
túlkun á bakgrunni einstakra lögsögumanna.

Í inngangi kaflans kemur Gísli með þá þörfu áminningu að rittækniinni hafi ekki endilega verið tekið opnum örmum af þeim sem réðu yfir hinni munn-

legu þekkingu — hún hafi þvert á móti ógnað stöðu þeirra. Hann beitir hér samanburðaraðferðinni og vísar í munnleg samfélög nútímans til hliðsjónar. Hann segir að í upphafi 12. aldar hafi einungis ‘kennimenn’ skrifað (62), og þar með verða veraldlegir höfðingjar úti í kuldanum. En hvað leyfir okkur að álykta svo? Heimildirnar þegja vissulega um þetta atriði, en eru skilin milli veraldlegs og andlegs valds orðin skýr á 12. öld? Höfðingjar gátu hafa verið lærðir, hvort sem í þeirri menntun fólst aðeins undirstöðufærni í *grammatica*, og þeir ekki þekktir sem prestar. Ari segir frá því í Íslendingabók, sem er ein aðalheimild Gísla í kaflanum, að höfðingjar hafi sent syni sína til mennta í Skálholt. Annars staðar notar Gísli hið kómíska hugtak ‘bókaramennt’, um menntun þessara manna (90); það er máské prentvilla. Læsi og skriftarkunnátta fór alls ekki alltaf saman á miðöldum, og menn lærðu að lesa, en ekki skrifa. Einnig hlýtur það að vera nokkurt umhugsunarefni að lagatextar skuli teljast jafngamlir elstu trúartextum, og að þeir elstu séu frá um 1100. Hvað segir það okkur um ritmenningu í upphafi 12. aldar (69)? Var kirkjan hér ein að verki? Alls ekki höfðingjarnir? Af hverju var það aðeins í þágu kirkjunnar að láta skrifa Víglóða upp, jafnvel þó að Hafliði Másson hafi verið tengdasonur Teits Ísleifssonar, bróður Gissurar biskups? Elstu lagapóstar eru frá 12. öld og líklegt að fleiri lagagreinar hafi verið ritaðar á fyrri hluta aldarinnar, ef marka má orð Fyrsta málfræðingsins, eins og Peter Foote hefur rætt um. Er ekki trúlegt að eins hafi háttað á Íslandi, og í öðrum löndum Evrópu, að lögin hafi verið með því fyrsta sem sett var á bókfell, og er þá ekki líklegt að lögsögumennirnir sem skipaðir hafi verið *eftir* að þetta gerðist hafi allavega kunnað að lesa. Þ.e. þeir sem skipuðu embættið á 12. öld. Ekki aðeins tveir þeirra, heldur allir sex? Sú *samanburðaraðferð* hefði leitt til annarrar tilgátu, en þeirrar sem hér er sett fram.

Ari Þorgilsson gerir nákvæma grein fyrir lögsögumönnum fram á sinn dag í Íslendingabók, allt til 1122, og nefnir ýmist aðeins nöfnin tóm eða getur ættar þeirra eða verka. Þessar lýsingar notar Gísli, en að auki ættartölur og frásagnir af lögsögumönnum í Íslendingasögum og öðrum heimildum til að grafast fyrir um þjóðfélagsstöðu þeirra og tók á rittækinni. Gísli vitnar hvergi í Lögsögumannatalið í Uppsalaeddu, sem er mikilvæg heimild, jafnvel þó að hún bæti ekki við öðrum upplýsingum en þeim að þeir sem rituðu handritið, líklega Sturlungar, héldu upplýsingum um þessa fornu stétt til haga á síðari hluta 13. aldar. Gísli gengur út frá því sem vísu að þeir lögsögumenn sem Ari geri meira en að nefna „hafi staðið kirkjunni nær en hinir“ (74). Varla er hægt að staðhæfa að hér ráði aðeins áhugi Ara á prestum eða kirkju — sérstaklega

þegar við vitum ekkert um hina nema nafnið. Einnig er varasamt að tengja þá togstreitu sem hugsanlega var á milli lærðra og leikra á 12. öldinni, beint við þjóðfélagsástand á þeirri þrettánda, og segja sem svo að þá hafi sömu „hagsmunahópar ... togast á um völdin“, þ.e. Haukdælir/kirkjan, og Sturlungar/veraldlegir höfðingjar. Er þetta ekki svart/hvít lýsing á væringum Sturlungaaldar? Ólafur Þórðarson, sem Gísli gerir að umtalsefni í næsta kafla bókarinnar, var t.d. súbdjárn, rétt eins og Gissur Þorvaldsson. Var rittæknin mikilvægasta breytan í þessari jöfnu?

Gísli nýtir sér ættartölur, sem eru aðallega ritaðar á 13. öld og síðar, sem heimildir um stöðu manna í þjóðfélagi 11. og 12. aldar og er aðferðarfræði hans mjög athyglisverð. Af mikilli eljusemi og nákvæmni hefur hann leitað uppi alla þessa karla í heimildum og varpar því nýju ljósi á stétt lögsögumanna. Eins og fram kemur annars staðar í ritinu, og Óskar Halldórsson hafði bent á í bók sinni um Hrafnkötlu, eru ættartölur óáreiðanlegasti hluti Íslendingasagnanna. Hér má ítreka það sem áður er sagt að ættartölur eru ekki aðeins óáreiðanlegar út frá því sem við vitum um munnlega hefð, heldur er þekkt að þær voru uppdiktaðar af óprúttum rithöfundum á miðöldum, svo varast ber að leggja mikinn trúnað á þær. Þær eru því umfram allt heimildir um ritunartímenn. Gísli er einnig þeirrar skoðunar og leggur vandamálið þannig upp að ef niðjar eldri lögsögumanna eru ekki kunnir, þá sýni það, annað tveggja, að þeir sem skrifuðu ættartölurnar kærðu sig ekki endilega um að tengjast þeim, eða að vegur ættarinnar hafi dalað vegna þess að þeir kunnu ekki að fóta sig í hinni nýju ritmenningu. En ættartölur, t.d. ættartölukaflinn í Sturlungu, eru þó takmarkaðar heimildir (sjá t.a.m. hvernig Gísli notar þær sem sönnunargagn, bls. 90), því að einungis valdamestu ættir landsins eru þar nefndar og menn utan þeirra hafa vissulega verið menntaðir. Það er t.d. athyglisvert hvað við vitum lítið um suma nafngreinda rithöfunda 12. og 13. aldar, sérstaklega þá sem voru tengdir klaustrum, t.d. Nikulás Bergsson, Styrmi Kárasón, sem var lögsögumaður í upphafi 13. aldar, Gunnlaug Leifsson, og aðra. Þeir virðast nánast ættlausir, jafnvel þó að við efumst ekki um að þeir hafi verið vígðir menn — og lærðir.

Það er gaman að velta upp nokkrum álitamálum í greiningu Gísla á einstökum lögsögumönnum, fram til þess tíma að Gissur Hallsson, afi Gissurar Þorvaldssonar varð lögsögumaður árið 1181, en eftir það skiptust Haukdælir og Sturlungar (eða menn þeim þóknanlegir), á embættinu. Það má segja að þetta hafi verið fyrsta hreinræktaða helmingaskiptastjórnin á Íslandi! Gísli skiptir lögsögumönnum í þrjá flokka. Í fyrsta flokki eru sex lögsögumenn sem

tengjast kirkjunni. Tveir voru lögsögumenn um kristnitökuna, tveir tengdust ritun laganna, Markús Skeggjason og Bergþór Hrafnsson, og tveir voru prestar, Finnur Hallsson og Snorri Húnbogason, sem virðast annars lítt þekktir. Skoðum aðeins Markús og Bergþór. Lítið virðist vitað um Markús Skeggjason (73). Hann var lögsögumaður 1084–1107 eða í 23 ár. Hann var viðriðinn ritun tíundarlaganna, í ráðum með Gissuri biskupi Ísleifssyni og Sæmundi fróða, og loks heimildarmaður Ara um lögsögumennina (74). Hann var einnig skáld, mikils metinn af þeim fræðimönnum sem rituðu um skáldskaparfræði á 13. öld. Þessi störf segja nokkuð um manninn. Bergþór Hrafnsson, lögsögumaður 1117–1122, kemur við sögu ritunar Víglóða eða Hafliðaskrár, en sagt er að ritun laganna hafi verið gerð að ‘umráði’ hans og Hafliða Mátssonar, höfðingja á Breiðabólstað. Auðvitað getum við ekkert dæmt um læsi þessara manna, þó eins líklegt sé að þeir hafi verið læsir og ólæsir, og af hverju ættu fjórir af sex lögsögumönnum sem gegna embættinu þar til Haukdælir og Sturlungar klófestu það, að vera ólæsir á þeim tíma sem ritun laga var vissulega í gangi. Er það rökrétt? Myndi það ekki hafa veikt stöðu þeirra ef þeir gætu ekki kannað sjálfir heimildir, eins og tíundarlögin, sem voru aðeins til á bók? Voru þessi fjórir þá strengjabrúður í höndum þeirra sem réðu yfir rittækninni? Er það kannski gamaldags hugmynd?

Finnur Hallsson í Hofteigi varð lögsögumaður í sex ár, 1139–45. Um hann er ekkert vitað, utan framættir hans, en Gísli segir fullum fetum að hann sé fyrsti lögsögumaðurinn úr prestastétt (84) og hann sé dæmi um ættlítinn prest sem hafi verið valinn af því að hann kunni að lesa. Kirkjan hafi verið farin að þrýsta á, og rittæknin hafi því skipt meira máli en ættarfylgjan. En er það rétt? Nú vill svo til að við höfum ritheimild til að styðjast við, eins og Gísli bendir á. Í Lista yfir kynborna presta frá 1143, sem líklegt er að Ari Þorgilsson hafi skrifað, er Finnur nefndur fyrstur presta að austan.⁵ Það bendir þvert á móti til þess að Finnur hafi verið ættstór, því að þessi listi er ekkert venjulegt prestatal, heldur listi yfir presta af heldri ættum. Nú birtast ritheimildir og þá breytist myndin strax. Er það tilviljun, eða ekki? Og á hvorn veginn ber þá að túlka þá tilviljun? Ef þessi listi hefði tapast, hvað fyndist okkur þá um þennan óþekhta Finn Hallsson? Hann væri þá líklega í hópi ólæsra lögsögumanna.

Í öðrum flokknum eru ættstórir lögsögumenn sem tengdust kristnum landnámsmönnum, þ.e. afkomendur Bjarnar bunn. Kolbeinn Flosason var einn

⁵ Ólafía Einarasdóttir rekur röksemdir fyrir því að eigna Ara verkið, sjá *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning* (1964), og tilvitnuð rit þar. Ellehøj er meðal þeirra sem hafa andmælt þessari tilgátu.

þessara manna. Tveir menn með þessu nafni eru þekktir í heimildunum, en líklegt er að hann hafi verið sonur Brennu-Flosa. Kolbeinn var lögsögumaður í fimm ár, 1066–71, og ef hann er rétt feðraður var hann tengdafaðir Sæmundar fróða (þess er getið í Ættartölum í Sturlungu) og því tengdur kirkju og valdaættum á sínum tíma (79). Það er t.a.m. hin *almæltu* tíðindi í Íslendingasögum.⁶ En sögur hverfast ekki um persónu hans, og því er eðlilegt að ættir hafi ekki verið raktar frá honum í sögunum til höfðingja á 13. öld. Tilefnin voru auðvitað ærin; en Oddaverjar, niðjar hans, voru komnir af konungum, og höfðu ekki þörf á að hreykja sér af aumum lögsögumanni.

Priðja flokkinn fylla afkomendur Gunnars spaka Þorgrímssonar. Þeir voru lögsögumenn á 11. og 12. öld. Greining Gísla á þessum ættmönnum er einkar sannfærandi og er glæsilegt dæmi um hvernig hann varpar hulunni af þessum fornu lögspekingum. Ættin varð undir í valdatogstreitu 12. og 13. aldar, þar sem hún hvarf af sviðinu, en spyrja má hvort það hafi gerst vegna þess að þeir væru ólæsir og ófærir að fóta sig í hinum nýja ritaða heimi? Það skiptir máli í röksemdarfærslu Gísla, að Eyjólfur Hallsson, síðasti þekkti áhrifamaðurinn af ætt Gunnars, hafi ekki verið bóklærður maður, og jafnvel ekki vígður sem prestur (87), þó hann virðist hafa orðið ábóti í Saurbæ. Faðir hans, Hallur, var ábóti á Munkaþverá. Frá því er sagt í A-gerð Guðmundar sögu að Guðmundur Arason hafi boðið Eyjólf biskupsembætti. Er ástæða til að efast um þessar heimildir til þess eins að sýna fram á að þessi ætt hafi ekki haft rittæknina á valdi sínu á 12. öld, eða að þeir hafi ekki verið kirkjunni þóknanlegir og af þeim sökum orðið undir í valdabaráttu 13. aldar? Heimildirnar ættu að vera dæmi um skoðanir seinni tíma manna á þessum mönnum, rétt eins og ættartölurnar. Ketill Þorláksson var einn þeirra sem kominn var af þessari ætt, og Hítælar voru ekki áhrifalausir á 12. og 13. öld. Kenndu m.a. höfðingjasonum og voru því liðtækir í ritmenningunni. Það er athyglisvert að í Ættartölum Sturlungu er aðeins getið móðurættar Ketils, sem tengist einmitt Eyjólf og lögsögumönnunum, en ættbogi hins lærða Þorláks, föður hans, er ekki rakinn. Mér sýnist því að myndin af niðjum Gunnars Þorgrímssonar gæti verið eilítið flóknari en Gísli vill vera láta. Og þess má geta að frásagnir Sturlungu — svo góðar sem þær annars eru — eru ekki fullnægjandi heimildir um þá sem stóðu utan valdabaráttu höfðingjanna, en gátu unað glaðir við sitt engu að síður. T.d. er lítið rætt um ritstörf eða rithöfunda í því góða riti.

⁶ Ég nota hugtakið ‘almælt’ eins og Gísli gerir í ritgerðinni: „[sé] heildarsaga ... hins vegar aldrei sögð og lifi því aðeins í vitund þeirra sem tilheyri hefðinni (sé *almælt*, e. *immanent*)“ (47).

Þrátt fyrir þessar smávægilegu aðfinnslur og vangaveltur, er ég sannfærð um að lestur Gísla á þessum heimildum, og samanburðarfræðin, hafi skilað drjúgum árangri. Þetta er einn best heppnaði hluti ritgerðarinnar, því honum tekst að opna textann og spyrja nýrra, ágengra spurninga.

4.

Rannsókn Gísla á vísnaðæmunum úr Þriðju málfræðiritgerðinni er mjög áhugaverð, og athyglisvert að þetta er fyrsta atlagan að því að greina kvæðaúrval Ólafs Þórðarsonar, en athugunin birtist fyrst sem grein árið 1994. Ritgerð Ólafs geymir afskaplega merkilega tilraun til að tvinna saman evrópskan lærdóm og íslenskan kveðskap. Í seinni hluta ritgerðarinnar staðfærir Ólafur kunna skólabók miðalda, þriðju bók *Ars maior* eftir Donatus, og greinir frá stílbrögðum og myndlíkingum í riti hans með vísan í kenningasmíð íslenskra dróttkvæðaskálda í stað þess að þýða latínutilvitnanir frumtextans. Umtalsverður hluti textans er því kominn frá Ólafi, þ.e.a.s. íslensku kvæðadæmin og túlkun hans á þeim í ljósi klassískra stílbragða. Markmið Gísla er að kanna þekkingu Ólafs á íslenskum skáldskap, athuga hvaðan dæmin koma og hver voru uppáhaldsskáld hans. Gísli skiptir vísnaðæmum Ólafs í tvo meginflokka:

- a. Kunn kvæði úr öðrum ritheimildum, þ.e. vísur sem varðveittar eru annars staðar, í sögu eða kvæði;
- b. Dæmi sem ekki eru kunn úr öðrum ritheimildum, en þeim má skipta í tvo hópa, annars vegar nafnlaus dæmi, og hins vegar brot úr vísum eftir þekkt skáld.

Fyrri floknum skiptir Gísli í þrjá hópa eftir uppruna heimildanna:

- a. ritverk sem til voru um miðja 13. öld, s.s. Snorra Edda, Heimskringla, Egils saga;
- b. munnleg verk, sem hann setur raunar spurningarmerki við: Geisli, Arinbjarnarkviða, Grímnismál og Gátur Gestumblinda;
- c. þrjár Íslendingasögur, Bjarnar saga Hítðalakappa, Fóstbræðra saga, og Kormáks saga, sem líklega voru ekki til í rituðu formi um miðja 13. öld.

Ýmsar spurningar vakna við lestur greiningar Gísla á uppruna þeirra kvæðadæma sem eru þekkt í Þriðju málfræðiritgerðinni (107), og raunar mætti stundum komast að algjörlega gagnstæðri niðurstöðu. Hann telur að fjögur kvæði hafi verið munnleg, en setur þó spurningarmerki við þau. Af hverju er kvæðið Geisli eftir Einar Skúlason t.a.m. munnlegt verk? Varðveisla þess kvæðis virðist benda til þess að það gæti hafa verið ritað niður mjög snemma. Kvæðið er pantað, ort fyrir konung, og flutt í Niðarósi 1152 eða 3. Einar Skúlason hefur sjálfsagt kunnað það, og ekki þurft að læra það utanbókar. En er ekki hugsanlegt að hann hefði fært konungi kvæðið með einhverjum hætti, jafnvel ritað? Einar var jú prestur, nefndur í hinu ættstóra prestatali Ara. Kvæðið er varðveitt í heilu lagi í tveimur stórum skinnbókum sem geyma konungasögur, Flateyjarbók og Bergsbók. Og hvað með Arinbjarnarkviðu og Gátur Gestumblinda? Síðastnefnda kvæðið er aðeins í Norna Gests þætti í Flateyjarbók, eins og Geisli. Eddukvæðið Grímnismál er mjög vinsælt í skáldskaparfræðum. Til þess er vitnað í Snorra Eddu, en einnig Litlu Skáldu. Kvæðið er orðið bóklegt á þessum tíma, kannski meira en nokkurt annað eddukvæði. Voru eddukvæðin ekki til í handriti í upphafi 13. aldar, ef marka má rannsóknir á málfari Konungsbókar eddukvæða? Mér hefði þótt við hæfi að slá einhvern varnagla í sambandi við þessi kvæði.

Þriðji hópurinn, vísur úr Íslendingasögum, er hins vegar mjög athyglisverður og bendir til svæðisbundinnar þekkingar Ólafs Þórðarsonar á kveðskap, en öll þrjú dæmin eru þekkt í skáldasögum sem tengjast konungasagnarituninni (Bjarnar sögu Hítðælakappa, Fóstbræðra sögu, og Kormáks sögu), jafnvel þó að sögurnar hafi ekki verið ritaðar fyrir en eftir daga Ólafs.

Í síðari meginflokkinn falla þau dæmi sem *ekki* eru kunn úr öðrum ritheimildum. Greining Gísla á nafngreindu skáldunum sýnir glögglega að hér er nánast eingöngu um að ræða skáld sem þekkt eru í konungasögum eða í Snorra Eddu, þ.e. í *ritumhverfi* Ólafs (116). Sú staðreynd að mörg þessara vísnaðæma eru ekki kunn úr varðveittum heimildum, gefur okkur ekki leyfi til að álykta að þau hafi ekki verið orðin bókleg á þessum tíma. En hvort sem vísurnar hafa varðveist munnlega eða skriflega, þá eru þær komnar úr nánasta umhverfi hinnar opinberu sagnaritunar, sem nærðist á ritmenningunni, þ.e. konungasagnanna. Rétt eins og að gera má ráð fyrir að Ólafur hafi lært kvæðin í munnlegri geymd, eins og Gísli gerir á bls. 119, er hægt að spyrja hvort hann hafi ekki einmitt valið þessi skáld af því að þau voru þekkt í ritmenningunni, og höfðu því verið viðurkennd sem heimildarmenn — *auctores* — í Skáldatali, Snorra Eddu, og í Heimskringlu, Fagurskinnu og eldri gerð Morkin-

skinnu. Voru sambærileg við þau viðurkenndu skáld sem vitnað er til í verki Donatusar, sem hann er að þýða.

Af þeim skáldum sem eru af óvísum uppruna, að mati Gísla, tilheyra Bragi Boddason og Starkaður einnig heimi konungasagnanna. Báðir eru nefndir í Skáldatali, sem er í raun beinagrind konungasagnaritunarinnar. Það er hins vegar athyglivert hverjir eru utan hins hefðbundna sviðs eða utan skáldatala konunga, en það eru Kolbeinn Tumason og Nikulás Bergsson, og hyglir Ólafur þar með tveimur helstu trúarskáldum miðalda, en vísur þeirra um Jóhannes postula eru einmitt varðveittar saman í Litlu Jóns sögu.

Það kemur kannski ekki á óvart að Egill er í sérstökum metum hjá Ólafi Þórðarsyni (109). Ef Ólafur hefði aðeins nefnt Egil af öllum þeim aragrúa skálda sem vitnað er til í Íslendingasögunum gæti það þýtt, í *fyrsta lagi*, að auk þess sem Egill var í miklum metum sem skáld, hafi saga hans verið sú eina sem var til rituð, eins og Gísli gerir ráð fyrir, og í *öðru lagi* að Ólafur hafi einmitt vitnað til hans vegna þess að hann byggir dæmi sín á bókum, ekki á munnlegri heimild. Þess vegna gæti tilvitnunin í Egil verið vísbending um að Ólafur er farinn að hugsa 'bóklega' um heimildir sínar. Má því ekki með sömu rökum og Gísli notar til að gera grein fyrir hinni munnlegu hefð að baki kvæðadæmum Ólafs, færa rök fyrir því að hann hafi valið einmitt þessi dæmi af því að þau áttu rætur eða varðveittust í samhengi við hina opinberu sagnaritun og fræðiiðkun í landinu?

Ein skemmtilegasta niðurstaða rannsóknar Gísla er að kvæðadæmin séu svæðisbundin, þau komi úr umhverfi Ólafs eða Sturlunganna, og sýni hve þekking hans var svæðisbundin (124). Hins vegar má snúa þessu á haus — eins og andmælanda ber að gera — og spyrja hvort að dæmi Ólafs sýni ekki einmitt að hann hafi góða yfirsýn yfir skáldskapariðkun á Íslandi. Svæðið er nefnilega mjög stórt. Ólafur vitnar til skálda frá Suðurlandi (Sighvatur Þórðarson), af Vesturlandi og Vestfjörðum, allt til Eyjafjarðar. Er þetta ekki nokkuð rétt mynd af dróttkvæðaiðkuninni eins og aðrar heimildir endurspegla hana? Samkvæmt Íslendingasögum er lítið um varðveittan kveðskap í Þingeyjarsýslum og á Austfjörðum. Sögur eins og Ljósvetninga saga og Reykdæla varðveita nánast engar vísur, og aðeins Dropla, ein Austfirðingasagna, geymir einhverjar vísur. Rétt eins og við getum tekið mark á hinum *almæltu tíðindum* af persónum og atburðum, blasir hér við dálítið sérkennilegur vitnisburður um skáldskapariðkun á Íslandi. Því vaknar spurningin: erum við enn í klóm Sturlunga þegar kemur að varðveislu Íslendingasagna, og varðveita þær sömu skekktu myndina af skáldskapariðkuninni og Ólafur gerir í Þriðju málfræði-

ritgerðinni, eða voru Austfirðingar og Þingeyingar ekki eins áhugasamir um dróttkvæðan kveðskap og aðrir landsmenn? Ortu eitthvað annað. Væri myndin af munnlegri hefð t.d. breytileg eftir því hvort sögurnar geymi kveðskap, eða ekki?

Það er því hægt að túlka þau gögn sem fyrir liggja með dálítið öðrum hætti, allt eftir því hvaða *samanburðaraðferð* er beitt á þau. En eftir stendur að rannsókn Gísla er feikilega vel unnin og upplýsandi um skáldskaparþekkingu Ólafs. Í niðurstöðukaflanum heldur Gísli því fram að vettvangsrannsókn sín á munnlegri hefð Íslendingasagna hafi varpað ljósi á fimm atriði: en ekki er hægt að sjá að hún hafi skýrt hina fagurfræðilegu eða listrænu hlið á sköpun sagnanna, eins og hann gefur til kynna. Hún varpar hins vegar nýju ljósi á þekkinguna, eðli menningarinnar og hvernig munnleg hefð kann að hafa mótað hugsanlega stjórnsýslu á 12. öld.

5.

Í niðurstöðukaflanum kynnir Gísli tvær stuttar rannsóknir sem eru ekki eins ítarlegar og hinar fyrri í ritgerðinni, og bæta litlu nýju við það sem fram er komið. Sú fyrri er samanburður á frásögn Vatnsdælu og Finnboga sögu um sömu atburði. Sú athugun er sannfærandi og ljóst að skýra má mun á frásögn sagnanna um sömu atburði með vísan í munnlega hefð. Það kemur á óvart að Gísli skuli tortryggja viðleitni Jóhannesar Halldórssonar, útgefanda sagnanna í Íslenskum fornritum, þegar hann nýtir sér ættartölur Landnámu og vitnisburð Íslendingadrápu til að sýna að Finnbogi sé ekki tilbúin persóna, heldur hafi verið uppi á 10. öld. Þessa aðferð notar Gísli sjálfur í athugun sinni á lögsögumönnunum; hann dregur upp mynd af menningarumhverfi fyrri alda á grundvelli heimildanna, jafnvel þó að hann slái þar þann varnagla að heimildirnar séu vissulega skilyrtar af þeim sem færðu þær á letur.

Hin samanburðarrannsóknin er athugun á Hænsna-Þóris sögu í ljósi goðsagna. Gísli tekur upp þráðinn frá Theodore Andersson sem hafði mótmælt því að sagan væri rituð á grundvelli ritaðra verka, heldur væri hún einmitt mjög munnleg. Sagan er þó skrifuð með aðferðum rittækninnar, og fer henni fram á tveimur plönum, eins og Carol Clover sýndi í grein frá árinu 1982, 'The Long Prose Form', en sú grein hefur haft mikil áhrif á efnistöð Gísla í doktorsritgerðinni. Gísli telur að rætur sögunnar í munnlegri hefð opni fyrir túlkunum á efni hennar í ljósi goðsagna, þó hægt væri að halda fram hinu gagnstæða, að goðsögurnar gætu einmitt bent til að lærður höfundur hafi vélað

um. Vísan í goðsögur er t.d. mjög meðvituð frásagnartækni í evrópskri sagnaritun, sem og í íslenskum miðaldafrásögnum. Goðsagnamynstur í sögunum getur verið sannfærandi, en það sannar hvorki uppruna sögunnar í munnlegri né ritaðri hefð.

6.

Í lokakaflanum dregur Gísli nokkuð úr áhrifamætti sumra niðurstaðna sinna með því að staðhæfa að við getum aldrei vitað hvort saga sé rituð upp úr munnlegri hefð eða hvort hún sé tilbúningur höfundar (326). En hann segir engu að síður að taka verði tillit til upprunasurningarinnar. Niðurstaða hans verður því dálítið opin og hann bendir á að reynst hafi „erfitt að finna ótvíræðar aðferðir til að sýna fram á með óyggjandi hætti að Íslendingasögur byggðust á munnlegri hefð“. Hvaða áhrif hefur þessi óvissa á túlkun okkar á sögunum, og hvernig geta „[a]llar rannsóknir ráð[i]st af því hvernig spurningunni um upprunann er svarað“, með orðum Gísla (328)? Þeirri spurningu er látið ósvarað — og láí ég Gísla það alls ekki. Niðurstöðukaflinn verður af þeim sökum dálítið óljós.

Undirtitill bókarinnar er *Tilgáta um aðferð*, og er greinilegt að samانبurðaraðferðin reynist fengsælust í ritgerðinni. Þær einstöku athuganir sem ritið hefur að geyma munu skerpa skilning okkar til muna á hinn munnlegu hefð, og hvetja um leið til íhugunar á uppruna Íslendingasagna. Stærsta framlag Gísla er að spyrja óvæntra spurninga, og það er vandasamasta, og stundum vanþakklátasta, verkefni hvers fræðimanns. Upplýsingarnar, hvort sem þær eru geymdar í sögum eða á gagnagrunnum, eru gagnlausar ef við erum ekki fundvís á nýjar nálganir.

Ég óska Gísla innilega til hamingju með vel unnið verk. Það er mikill fengur að ritinu. Það er skrifað með djúpri sannfæringu og sannfæringarkrafti, og því er öruggt að það mun vekja ýmis viðbrögð. Það er mikill kostur. Ég tel að áður en langt muni líða, verði margar niðurstöður þess orðin *almælt tíðindi*, og að enginn muni þá muna *hver* hafi bryddað upp á þeim fyrst, fremur en góðri sögu.

Leiðréttingar

- 67: *Markúss*, áður beygt *Markúsar* (64).
 96: 14. lína *andþænis*, les *andspænis*.
 100, nmgr. 1: *AM 748 I 4to*, les *AM 748 I b 4to*.
 105, 6. nmgr. vantar punkt á eftir sviga í 6. línu.
 123, 15. lína: *sterk*, les *sterkt*.
 136, 6. lína: *væri*, les *væru*.
 142, neðsta lína: *og*, les *ok*.
 152, 4. lína að neðan: v. skáletrun, *Vöðu-Brands þætti*.
 159, 15. lína: aukasvigi.
 165, efsta lína: línuskipting.
 186, 14. lína: *óvíræðu*, les *ótvíræðu*.
 215, 5. lína: *þess*, les *þessi*.
 358 (Baldur Hafstað 2000): vantar síðari gæsalappir utan um nafn greinar.
 359 (Bergersen): vantar skáletrun á titli.
 361 (Byock 1988a): *Berkely*, les *Berkeley*.
 361 (Chesnutt): *Edinburg*, les *Edinburgh*.
 362 (Crozier): vantar gæsalappir utan um nafn greinar.
 363 (Dronke 1971): vantar skáletrun á titli.
 363 (Durrenberger 1992): vantar skáletrun á titli.
 363 (Einar Ól. Sveinsson 1971): *internatonale*, les *internationale*.
 364 (Ellehøj): Historieskrivning, les historieskrivning
 364 (Fanning): vantar skáletrun á ritröðinni.
 364 (Fernald 1910): vantar gæsalappir utan um nafn greinar, og tvípunkt á milli nafns tímarits og blaðsíðutals.
 364 (Fernald 1915): vantar gæsalappir utan um nafn greinar og tvípunkt í stað kommu á eftir sviga.
 364 (Finnur Jónsson 1912–15): *Kommisionen*, les *Kommissionen*.
 365 (Foote 1977): *lögrettupátr*, les *Lögrettupátr*.
 365 (Gathorne-Hardy). Þar mætti einnig koma fram að um þýðingu er að ræða.
 366 (Godfrey, 1949, 1950, 1951): vantar tvípunkt á milli nafns tímarits og blaðsíðutals.
 366 (Gordon 1927): vantar skáletrun.
 367 (Hallberg 1966): vantar skáletrun á nafni tímarits; *for* les *för*.
 367 (Hamel): *German*, les *Germanic*.
 368 (Haraldur Bessason 1984): punkti ofaukið á eftir hornklofa.
 368 (Harris 1976): vantar síðari gæsalappir utan um nafn greinar.
 368 (Heinrichs, H M 1976): *problem*, les *Problem*, *ein* les *Ein*.
 368 (Heinzel 1880): *Wissenscaften*, les *Wissenschaften*.
 369 (Helgi Skúli): vantar blaðsíðutal.
 370: Honko 2000a og 2000; öfug röð.
 371 (Ingstad 1985): vantar punkt á eftir Helge.
 371 (Jóhannes Halldórsson 1959): vantar punkt á eftir sviga.
 371 (Jón Jóhannesson 1956): vantar gæsalappir utan um nafn greinar.
 371 (Jón Jónsson 1884) *bókmentafélags*, les *bókmentaffelags*. Athuga samræmingu við færsluna á eftir.
 372 (Jónas Kristjánsson 1973): vantar gæsalappir utan um nafn greinar.
 373 (Kaalund 1889): athuga hástafir.

- 374 (Lord 1960): vantar útgáfustað.
374 (Lönnroth 1965): vantar skáletrun á titli.
374 (Lönnroth 1976): *Berkely*, les *Berkeley*.
376 (Olson 1991): *Nancy Torrance*, les *Torrance, Nancy*.
376 (Ong 1982): vantar skáletrun á titli; *Lundúnum* les *London* til samræmis.
377 (Orri Vésteinsson 2000): vantar skáletrun á titli.
377 (Ólafur Halldórsson (1990): *Magnússoanar*, les *Magnússonar á Íslandi*.
377 (Propp 1958): vatnar skáletrun á titli.
378 (Scholes): ætti að vera millitilvísun í Kellogg.
379 (Siikala 2000): *Folkoristica*, les *Folkloristica*.
380 (Storm 1887): vantar gæsalappir utan um nafn greinar.
380 (Sutherland): vantar ártalið 2000.
381 (Tanner 1941): vantar skáletrun.
381 (Tolkien 1936): vantar blaðsíðutal.
381 (Torfi H. Tulinius 2001) *Interpretaton*, les *Interpretation*.
381 (Turville-Petre 1964): vantar útgáfuna; *Lundúnum* les *London*.
382 (Vésteinn Ólason 1992): vantar blaðsíðutal, og nafn bókarkafla.
382 (Vries 1957): vantar forlag.
382 (Wallace 1989): *íslenezka*, les *íslenzka*.

Guðrún Nordal
Íslenskuskor
Heimspékideild Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
gnordal@hi.is